

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА 'НАСЕЛЕНИЙ ПУНКТ' У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ: ЗІСТАВНИЙ АСПЕКТ

Шевчук Оксана Олександрівна

асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядається лексико-семантична група 'населений пункт' в сучасних українській, російській та білоруських мовах, виділяються аломорфні та ізоморфні риси ЛСГ, аналізуються семна структура та гіперонімо-гіпонімічні відносини конститuentів.

Ключові слова: ЛСГ, населений пункт, архісема, сема, гіперонім, аломорфізм, ізоморфізм.

Сучасні дослідження лексики в зіставному аспекті направлені на встановлення ізоморфізму та аломорфізму семантичних систем мов, що зіставляються, виявлення універсального та етноспецифічного в концептуалізації світу носіями мов та мають на меті дослідити, яким чином лексика відображує культурно специфічну інформацію та акумулює знання про життя певної лінгвокультурної спільноти [Манакін 2009, 4–5; Левицький 2010, 278]. Останнього часу зіставні розробки спрямовані на розробку лексичної типології у межах універсальних закономірностей у розвитку значень слів [Материнська 2009, 24–25], спільних і диференційних рис у семантичній організації лексики [Удинська 2004, 44], системної організації одиниць окремих лексико-семантичних полів [Іваненко 2007, 60–61] та вербалізації концептів [Тарасова 2006, 293]. Сучасна зіставна лінгвістика накопичила значний досвід щодо вивчення семантики лексичних одиниць, водночас, проблеми контрастивної семантики залишаються в колі інтересів сучасного мовознавства. Саме тому наше дослідження, присвячене зіставному аналізу лексико-семантичної групи 'населений пункт' у сучасних східнослов'янських мовах, є **актуальним**.

Метою розвідки виділення ізоморфних та аломорфних лексичних одиниць на позначення населеного пункту в східнослов'янських мовах. **Предметом** дослідження є семна структура лексичних одиниць на позначення 'населеного пункту', **об'єктом** розвідки є складники ЛСГ 'населений пункт' у східнослов'янських мовах. **Матеріал дослідження** складають тлумачні та енциклопедичні словники української, російської та білоруської мов.

Вибір мов, що належать до близько споріднених, дозволяє нам, з одного боку, виявити ступінь схожості, що демонструють споріднені мови, а, з іншого – розкрити розбіжності лексичних одиниць, що входять до ЛСГ 'населений пункт' як такі, що відображують розбіжності у менталітеті народів, що проживають на суміжній території та користуються спорідненими мовами, що зумовлює **наукову новизну** розвідки.

Дослідження системної організації лексики мають глибокі традиції у мовознавстві. Проблеми системного вивчення лексики знайшли своє відображення у працях М. М. Покровський, Дж. Катц, У. Вейнрейх, М. В. Нікітін [Покровський 1959, 84; Дж. Катц 1981, 33–35; Вейнрейх 1981, 50–52; Никитин 1988, 5–7]. Сьогодні польова модель організації лексикону [Воробьев 2008, 44], теорія семантичного поля [Денисенко 2002, 44–46; Вердиева 1986, 4–6], модель асоціативно-вербальної сітки [Капулов 1972, 58–59], теорія семантичних ознак [Попова, Стернин 2010, 12] дозво-

ляють комплексно описати лексичну систему мови, виявити національну специфіку семантики слова, виявити структурні відношення між словами та створити класифікації лексики, що відповідають вимогам сучасної лінгвістичної парадигми.

Залучення поняття лексико-семантичної групи (ЛСГ) як системного угруповання, об'єднаного базовим семантичним компонентом, дозволяє здійснити системний опис семантики слів та відтворити фрагмент мовної картини світу певної лінгвокультурної спільноти. Особливого інтересу набувають обсяг і склад ЛСГ та семантика їх складників. Так, сучасні розвідки направлені на дослідження окремих ЛСГ на матеріалі української [Сорочан 2005, 35; Багмут 2004, 57–58], німецької мови в синхронії [Когут 1998, 50–51; Агапій 1998, 62] та діахронії [Романова 2000, 137–138; Козак 2004, 138].

Конституенти ЛСГ 'населений пункт' виділяємо на основі методу аналізу словникових дефініцій лексеми та виділення сем, що є компонентами значення [Попова, Стернин 2010, 49]. Термін *сема* використовуємо на позначення найменшого компонента значення, семантичної одиниці, що є компонентом семеми і відображує певні ознаки предмета чи об'єкта, який позначається [Попова, Стернин 2010, 48]. В свою чергу, термін *архісема* використовуємо для позначення інтегральної семи, що є спільною для групи слів, які порівнюються. При цьому, слідом за В.Г. Гаком до поняття *архісеми* включаємо будь-які семантичні ознаки, притаманні класам об'єктів [Гак 1977, 14].

Відповідно, до ЛСГ 'населений пункт' відносимо ті семеми, що об'єднуються архісемою 'населений пункт'. Аналіз словникових дефініцій лексичних одиниць на позначення населеного пункту свідчить про те, що досліджувані лексеми актуалізують архісеми 'населений пункт' або пояснюються за допомогою іншої лексеми, що в своїй дефініції актуалізує архісеми. Наприклад, у російській мові лексема *город* визначається як *крупный населенный пункт, административный, торговый, промышленный и культурный центр* [Ожегов, Шведова 1995, 136], тобто актуалізує архісеми 'населений пункт'. Водночас, визначення лексичної одиниці *деревня* – *небольшое крестьянское селение* [Ушакова] демонструє, що слово пояснюється за допомогою лексеми *селение*, яка, в свою чергу, визначається у словнику як *населенный пункт в сельской местности (село, деревня, посёлок, хутор и т.п.)* [Ефремова]. Таким чином, лексема *селение* виступає гіперонімом стосовно таких лексем, як *село, деревня, посёлок, хутор*.

В українській мові архісеми 'населений пункт' актуалізує лексема *місто*, що визначається як *великий населений пункт; адміністративний, промисловий, торговий і культурний центр* [Бусел 2005, 679]. В той же час, визначення лексичної одиниці *городище* – *поселення, укріплене валами і ровами* [Бусел 2005, 255] демонструє пояснення лексеми за допомогою слова *поселення*, яке подається у словнику як *населений пункт, селище* [Бусел 2005, 1076]. Аналіз словникових дефініцій конституентів ЛСГ *глибинка, городище, осада, сельбище, слобода, тирло* демонструє, що лексична одиниця *поселення* виступає їх гіперонімом [Бусел 2005, 857, 1305, 1344, 1451].

У білоруській мові лексема *пасяленне* визначається як *месца аседлага жыцця людзей; населены пункт* [Атраховіч], тобто актуалізує досліджувану архісеми. Ви-

значення лексичної одиниці *слабада* – *вялікае гандлёвае ці прамысловае сяло, пасёлак* [Атраховіч] демонструє, що слово пояснюється за допомогою двох лексем *сяло* та *пасёлак* та визначається у словнику як *населенный пункт в сельской местности* [Атраховіч]. Таким чином, лексеми *сяло* та *пасёлак* виступають гіперонімами стосовно одиниці *слабада*. Крім того, лексема *пасёлак* виступає гіперонімом для таких лексем, як *паселішча, прадмесце, слабака, слабодка, сяліба*, про що свідчать визначення останніх.

Семний аналіз конститuentів ЛСГ зіставлюваних мов дозволяє виділити сему 'розмір' у структурі семем ЛСГ, що є ізоморфною рисою. Зазначена сема актуалізується у лексемах ЛСГ за допомогою антонімічних прикметників *великий – невеликий* в українській мові, наприклад: *місто – великий населений пункт; адміністративний, промисловий, торговий і культурний центр* [Бусел 2005, 679]; *хутір – невелике селище, яке виникло внаслідок переселення людей із сіл, козачих станиць тощо; виселок* [Бусел 2005, 1576]. У російській мові сема 'розмір' актуалізується за допомогою двох антонімічних рядів прикметників *маленький, небольшой – большой, крупный; однодворный – многодворный*, наприклад: *городишко – маленький захолустный город* [Ушакова]; *сельцо – небольшая деревня при помещичьей усадьбе* [Ожегов, Шведова 1995, 699]; *село – большое крестьянское селение* [Ожегов, Шведова 1995, 699]; *город – крупный населенный пункт, административный, торговый, промышленный и культурный центр* [Ожегов, Шведова 1995, 136]; *хутор – сельское поселение (однодворное, позднее многодворное) при освоении новых земель* [Первый толковый БЭС]; *выселок – крестьянский поселок на новом месте, выделенный в порядке землеустройства из многодворного селения* [Ушакова].

У білоруській мові 'розмір' населеного пункту визначається за допомогою опозиції *буйны, вялікай – невялікай*, наприклад: *горад – буйны населены пункт, адміністрацыйны, прамысловы, гандлёвы і культурны цэнтр* [Атраховіч]; *сяло – вялікая вёска, гаспадарчы і адміністрацыйны цэнтр для навакольных паселішчаў; у дарэвалюцыйнай Расіі – паселішча з царквой* [Атраховіч]; *выселкі – невялікае паселішча, якое ўзнікла на новым месцы ў выніку перасялення з іншых населеных пунктаў* [Атраховіч]. Таким чином, актуалізація семи 'розмір' має певні ізоморфні та аломорфні риси у мовах, що зіставляються. Ізоморфізм спостерігаємо у використанні антонімічних якісних прикметників, а аломорфізм полягає у кількісному параметрі: два прикметники в українській мові, три прикметники – в білоруській та шість, з яких чотири якісних, у російській мовах.

Аналіз ЛСГ 'населений пункт' у східнослов'янських мовах демонструє певні ізоморфні та аломорфні риси. Наявність майже ідентичних словникових дефініцій відповідних лексем свідчить про спільний історичний досвід народів та співпадання фрагментів картин світу. Ізоморфним є спосіб подання лексеми в словниковій дефініції шляхом актуалізації архісеми або пояснення через назву іншого населеного пункту, що актуалізує архісему. Наявність гіперо-гіпонімічних відношень між конститuentами групи свідчить про тотожну ієрархічну будову ЛСГ у мовах, що зіставляються. Ізоморфною є сема 'розмір' та її визначення за допомогою опозиції *великий – малий* у словникових дефініціях складників досліджуваної ЛСГ.

Аломорфні риси пов'язані з етнокультурними особливостями актуалізації семи 'розмір' та полягають у кількості прикметників, що використовуються для визначення розміру населеного пункту.

Подальші перспективи дослідження пов'язуються із залученням західногерманських мов до аналізу ЛСГ 'населений пункт' та виявленням ізоморфних та аломорфних рис у системних угрупованнях лексики неблизько споріднених мов.

В статье рассматривается лексико-семантическая группа 'населенный пункт' в современных украинском, русском и белорусском языках, выделяются аломорфные и изоморфные черты ЛСГ, анализируются семная структура и гиперонимо-гипонимические отношения конститuentов.

Ключевые слова: ЛСГ, населенный пункт, архисема, сема, гипероним, аломорфизм, изоморфизм.

The article observes the lexical-semantic group 'inhabited location' in modern Ukrainian, Russian and Byelorussian languages, allomorphic and isomorphic features of LSG are highlighted, the seme structure and hyperonymic-hyponymic relations of constituents are analyzed.

Key words: LSG, inhabited location, archiseme, seme, hyperonim, allomorphizm, isomorphizm.

Література:

1. Аганій А. П. Семантичні характеристики ЛСГ дієслів мовлення у сучасній німецькій мові // Науковий вісник: – Чернівці: ЧДУ. – 1998. – Вип. 41. – С. 61–64.
2. Атраховіч К.К. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы [Електронний ресурс] / К.К. Атраховіч. – Режим доступу до словн. : <http://www.baravik.org/topic/194>
3. Багмут І. В. Виділення лексико-семантичного поля звуконайменувань у сучасній українській мові // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: Зб. наук. праць факультету лінгвістики Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету. – К: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – Вип. 9. – С. 56–64.
4. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.
5. Вейнрейх У. Опыт семантической теории // Новое в зарубежной лингвистике. Вип. 10. Лингвистическая семантика / Отв. ред. В. А.Звегинцев. – М.: Прогресс, 1981. – 568 с.
6. Вердиева З. Н. Семантические поля в современном английском языке / З.Н. Вердиева. – М.: "Высшая школа", 1986. – 118 с.
7. Воробьев В. В. Лингвокультурология / В. В. Воробьев. – М.: Изд-во Российского Университета дружбы народов, 2008. – 340 с.
8. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология / В.Г. Гак. – М., Междунар. отношения, 1977. – 247 с.
9. Денисенко В. Н. Семантическое поле как функция // Филологические науки. – 2002. – №4. – С. 44–52.
10. Ефремова Т. Ф. Современный толковый словарь русского языка [Електронний ресурс] / Т.Ф. Ефремова. – Режим доступу до словн. : <http://www.slovopedia.com/15/192-0.html>.
11. Іваненко Н. В. Системно-структурна організація лексико-семантичного поля *добро* в українській та англійській мовах // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Лінгвістика. – Херсон: ХДУ, 2007. – Вип. 5. – С. 60–64.
12. Караулов Ю. Н. Структура лексико-семантического поля // Филологические науки. – 1972. – №1. – С. 57–68.
13. Катц Дж. Семантическая теория // Новое в зарубежной лингвистике. Вип. 10. Лингвистическая семантика / Отв. ред. В.А.Звегинцев. – М.: Прогресс, 1981. – 568 с.
14. Козут Л. Ф. Інвентаризація лексико-семантичної групи прикметників із значеннями "mutig", "feige" в сучасній німецькій мові // Науковий вісник ЧНУ: Германська філологія. – № 41. – Чернівці: Рута, 1998. – С. 50–57.

15. *Козак Н.І.* Інвентаризація ЛСГ слів, що належать до 'рослинного світу' в німецькій мові та частота їх вживання в дивн., свн., нвн. текстах (діахронічне дослідження) // *Мова і культура* – Вип. 8. – Київ, 2004. – С. 137–143.
16. *Левицький А. Е.* Топонімічний простір США: взаємодія лінгвокультур // *Мовні і концептуальні картини світу*: зб. наук. пр. – Вип. 32. – Київ: ВПЦ "Київський університет". – 2010. – С. 377–381.
17. *Материнська О.* Меронімія як логіко-класифікаційний засіб організації лексичного фонду // *Наукові записки*. – Випуск 81 (1). – Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 4 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – С. 24–27.
18. *Никитин М. В.* Основы лингвистической теории значения / *М.В. Никитин*. – М.: Высшая школа, 1988. – 168 с.
19. *Ожегов С. И., Шведова Н. Ю.* Толковый словарь русского языка : 80000 слов фразеологических выражений / Рос. АН, Ин-т рус. яз., Рос. фонд культуры / Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. – 2-е испр. и доп. – М.: АЗБ, 1995. – 928 с.
20. *Первый толковый БЭС.* Большой энциклопедический словарь [Електронний ресурс]. – Режим доступу до словн. : <http://www.slovopedia.com/2/213/273969.html>
21. *Покровский М. М.* Семасиологические исследования в области древних языков // *Избр. работы по языкознанию*. – М., 1959. – С. 80–94.
22. *Попова З. Д., Стернин И. А.* Лексическая система языка: Внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы описания: Учебное пособие – 2-е изд., исправ. и доп. – М.: Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2010. – 176 с.
23. *Романова Н. В.* Денотативне значення слів *hin / her* в індоєвропейських мовах (діахронічне дослідження) // *Південний архів: Філологічні науки*: Зб. наук. пр. – Вип. X-XI: За підсумками Всеукраїнської конференції "Культурологічні аспекти вивчення мов". – Херсон: OLDI, 2000. – С. 136–141.
24. *Сорочан О. В.* Семантичні перетворення відад'єктивних дієслів у тексті // *Лінгвістичні дослідження*: Зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. – Харків, 2005. – Вип. 17. – С. 33–36.
25. *Тарасова В. В.* Зіставні особливості семантики номінативних одиниць на позначення засобів пересування в сучасних англійській та німецькій мовах // *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики* : зб. наук. праць / наук. ред. Корбозерова Н. М. – К.: Логос, 2006. – Вип. 9. – 2006. – С. 292–297.
26. *Удинська А. Г.* Метонімія і синекдоха на позначення людини (на матеріалі англійської та української мов) // *Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах*: Зб. наук. пр. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – Вип. 10. – С. 42–56.
27. *Ушакова Д. Н.* Толковый словарь русского языка [Електронний ресурс] / Д.Н. Ушакова. – Режим доступу до словн. : <http://www.slovopedia.com/3/192-0.html>
28. *Manakin V.* Universals in Linguistic Semantics. Наукові записки. – Випуск 81 (1). – Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 4 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – С. 3–7.